

*Ткачук О. С.,
кандидат юридичних наук, доцент, вчений секретар
Науково-консультативної ради,
суддя Вищого спеціалізованого суду України
з розгляду цивільних і кримінальних справ*

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ЗМІСТУ ЦИВІЛЬНОЇ ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ФОРМИ

Анотація. У статті досліджено теоретичні підходи до змісту цивільної процесуальної форми. Розкрито основний зміст цієї категорії. Акцентовано увагу, що правосуддя є основною функцією суду, яка здійснюється в процесуальній формі.

Ключові слова: цивільний процес, цивільна процесуальна форма, правосуддя.

Постановка проблеми. Правосуддя – це особливий, специфічний вид діяльності держави, функціонально спрямований на забезпечення в життєдіяльності суспільства правових, зокрема й цивільно-правових, засад. Саме воно дає змогу в демократичній державі тримати в правовому руслі функціонування державних владних інституцій. У цьому контексті вельми влучним убачається відомий вислів американського теоретика й філософа права, судового діяча, голови Верховного Суду США Олівера Голмса: «Право – це ніщо інше, як передбачення того, що судді робитимуть у реальності» [1, с. 173]. Правосуддя – невід’ємна складова будь-якої правової системи, воно безпосередньо впливає на виникнення, становлення й розвиток форм права, є чинником їхньої рівноваги і стабільності. Безперечно, цей вплив не односторонній: найважливішим засадничим чинником розвитку, удосконалення правосуддя, спеціалізації судочинства є еволюція права та його форм.

Проте в наукових колах до цього часу не завершені дискусії щодо сутності процесуально-правових відносин. Потребують ґрунтовного осмислення питання методу й форми в цивільному процесі. Визначені напрями наукового пошуку підкреслюють як актуальність статті, так і становлять основу її мети.

У теорії цивільного процесуального права існують різні підходи до визначення й змісту цивільної процесуальної форми. Одні дослідники ототожнювали її виключно з основними формами цивільного процесуального права [2, с. 28], інші вважають, що процесуальна форма є цивільним процесом і її зміст розкривається через процесуальну діяльність суду та учасників процесу, а також через форму процесуальних документів [3, с. 59; 4, с. 13]. І. Тулич доводить, що цивільна процесуальна форма – це передбачений нормами цивільного процесуального законодавства процесуальний порядок учинення судом, особами, які беруть участь у справі, іншими учасниками цивільного процесу процесуальних дій у процесі розгляду й вирішення цивільної справи, а також оформлення таких дій у процесуальних документах [5, с. 169]. Подібної точки зору дотримується й О. Захарова, яка вважає, що цивільна процесуальна форма – це встановлений нормами цивільного процесуального права порядок розгляду та вирішення цивільної справи, за недотримання якого настає встановлена законом відповідальність [6, с. 28].

Професор В. Тертишников переконаний, що в механізмі регулювання цивільного процесуального права процесуальна форма посідає проміжне становище між нормами права й процесуальною діяльністю [7, с. 9]. Учений зазначає, що цивільна процесуальна форма надає правовий зміст, правове значення поведінці учасників процесу. Ототожнюючи цивільну процесуальну форму з моделлю будь-якої цивільної справи, він наголошує, що її дотримання є важливим як у відновленні порушених суб’єктивних прав, так і для дотримання й зміцнення законності.

Слушною є й думка С. Щербак, котра відмітила, що процесуальна форма є фундаментальною проблемою юриспруденції й постійним предметом дискусії у правознавстві [8].

Беручи до уваги висловлені позиції вчених, ми вважаємо, що серед найважливіших ознак цивільного процесу варто виокремити його формальну визначеність, яка розкриває його точність, зрозумілість, структурованість, стійкість у часі. Без цих якостей постає проблема невизначеності розгляду судом цивільних справ, що виникла б у такій ситуації через недостатність його формалізації. Таку невизначеність необхідно виключити за допомогою законодавчих способів, правового звичаю, дискреційного розсуду судді, який ухвалює рішення на власний розсуд, керуючись виключно нормами права. Хоча якщо конкретна правова система має різні зовнішні форми (джерела) права, то брак формалізації та невизначеність у цивільному процесі значно знижуються. Наприклад, помилки, похибки в законодавстві можуть бути виправлені субсидіарним застосуванням норм права, виражених завдяки іншим зовнішнім формам, до яких можуть звертатися суди під час розгляду цивільних справ. Тому будь-якій правовій системі для цього правопорядку потрібно мати необхідний збалансований арсенал джерел права.

Для досягнення зазначеної мети, виходячи із принципів єдності соціально-правового й гносеологічного аналізу, об’єктивності, конкретної істини, під час проведення цього наукового дослідження нами комплексно використано сукупність загально-філософських, загальнонаукових і спеціально-наукових методів пізнання. Зокрема, діалектичний метод наукового пізнання дав змогу розглянути концептуальні засади цивільної процесуальної форми. Використання методів аналізу й синтезу надало автору можливість дати власне визначення цивільної процесуальної форми. Формально-логічний метод застосовано для визначення основних понять, правових основ вирішення юридичних колізій законодавчого регулювання питань, викладених у статті. Структурно-функціональний метод – під час пошуку шляхів правового та організаційного вдосконалення цивільного процесу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Здійснення функцій правосуддя, яка покладається виключно на судову гіл-

ку влади, реалізується лише в процесуальній формі. Виконання цієї надважливої функції – одна з найскладніших форм людської діяльності. Позаяк цивільно-процесуальна форма оптимально пристосована для з'ясування істини в цивільному спорі, цивільне правосуддя завжди здійснюється саме в такій формі. Перевага суду як юрисдикційного органу захисту суб'єктивних прав і свобод людини та громадянина над іншими правозахисними інституціями якраз і полягає в наявності цивільно-процесуальної форми, у якій утілюється його діяльність.

У філософії термін «форма» (лат. forma) означає насамперед зовнішнє вираження будь-якого змісту, а також внутрішню структуру, визначений порядок предмета або порядок протікання процесу [9, с. 489]. У теорії права термін «форма» означає устрій, вид, тип, структуру відповідних суспільних утворень або процесів, наприклад, «форма держави», «форма права», «форма територіального устрою», «форма процесуальна» [10, с. 294].

На нашу думку, термін «цивільний процес» належить розглядати лише в контексті поняття цивільної процесуальної форми, котра характеризує діяльність у порядку цивільного судочинства виключно судової форми захисту прав і законних інтересів людини. Отже, правосуддя здійснюється лише в регламентованому відповідним галузевим процесуальним законодавством порядку цивільного судочинства. Крім того, вважаємо, що поняття «юридичний процес» варто надати статусу узагальненого й застосовувати в усіх випадках упорядкованої правової діяльності всіх суб'єктів різних правових відносин – державних і громадських. Сюди можна зарахувати і юридичний порядок, і юридичні процедури, правові приписи, що регламентують певні правила встановлення та припинення правовідносин, поведінки тощо. Галузь права, що регулює процесуальну діяльність суду – судочинство, визначається поняттям «процесуальне право», або «судово-процесуальне право». Безперечно, діяльність суду щодо здійснення правосуддя може бути виключно процесуальною.

Стосовно ж цивільно-правової форми як системи взаємозв'язаних і взаємозумовлених правовідносин учасників цивільного процесу вважаємо, що їхнім змістом є сукупність прав і обов'язків, передбачених цивільним процесуальним законом, а також їхня реалізація відповідно до законодавства із можливістю застосування державного примусу шляхом учинення процесуальних дій.

Закон також вичерпно визначає коло суб'єктів цивільно-процесуальних відносин, послідовність і терміни вчинення дій учасниками процесу. Сукупності процесуальних дій, спрямованих на досягнення певної мети процесу, становлять його стадії, послідовність яких законом також чітко регламентована, як і перелік процесуальних засобів, за допомогою котрих суд реалізує свої функції щодо здійснення правосуддя. Наприклад, судові докази можуть бути отримані виключно із джерел, зазначених у законі, та за допомогою вказаних ним засобів. Зміст, структура, види судових актів, вимоги до них також визначаються цивільною процесуальною формою. У законодавстві трапляються норми матеріального права, які теж мають певний процесуальний зміст. Проте вони спрямовані на доповнення чи уточнення певних процесуальних приписів, а не визначають сам процесуальний порядок, позаяк тільки процесуальний закон формує й регламентує алгоритм здійснення правосуддя. Відтак процесуальні гарантії дотримання цивільної процесуальної форми, установлені цивільно-процесуальним законодавством, також мають дуже важливе значення.

Із погляду позитивізму процесуальна форма – це саме право, що виражається в сукупності правових способів. Проте з позицій природного права така точка зору неприйнятна, оскільки право не є законом, а ідеалом, який треба досягнути, для якого потрібно здобути базову основу для найдосконалішого законодавства, а вже після вдосконалити його до певної форми.

Зрештою, можна зробити висновок, що форма до права в будь-якому розумінні є певним додатком, позаяк за її допомогою право можна зрозуміти як інституційний феномен, тому що загалом право належить до поняття форми, воно є сутністю форми. У цьому разі треба визначитись, що ж уважати матерією, сутністю права з філософського погляду. Можливо, це певні економічні, релігійні, моральні та інші цілі й напрями? Чи належить до них поняття сутності права, що теоретично досліджуються юридичною наукою? У будь-якому разі варто зазначити, що намір відповісти на такого формату питання призводить до значного заглиблення у сферу філософії й філософію права, при цьому ігноруючи традиційні правові знання та уявлення. Відомий теоретик права О. Лейст стверджував, що сутність права не можна досягнути за допомогою практичного правознавства, навіть загальної теорії права, якщо теорія права стане ширшою за юридичні поняття [11, с. 30].

У ситуації, коли формою вважається правило поведінки, установлене правом, можливо, і саму поведінку треба вважати змістом. А втім таке визначення суперечить закону тожності, оскільки поведінка – не частина права, а предмет правового впливу, відносин, що можуть чи не можуть урегулюватися правом. Щоб досягти єдності категорій змісту й форми, змісту права, як і самому праву, потрібно бути таким самим ідеальним.

Отже, змістом права є ідеальна, потенційна поведінка, що становить бажану модель, мету, ідеал, зумовлена, залежно від поглядів на джерела права, матеріальними, духовно-моральними, соціальними та іншими критеріями. Тут варто конкретизувати, що це лише один із найважливіших компонентів, а не повне розуміння змісту права. Зокрема, нерівність у праві не завжди вважається прогалиною правового регулювання, воно може застосовуватися в установленні пільг, особливих режимів тощо. Рівність чи нерівність – це ознаки змісту права (серед інших), а не обсяг цього поняття.

Висновок, що право є формальним, можна застосувати до будь-чого стосовно права, адже право формальне загалом. Це визначається завдяки зовнішнім формам і внутрішній структурі, зокрема законодавчим актам, галузям, інститутам. Формальними є й самі норми права, до якого б виду вони не належали, суб'єктивні права та обов'язки.

Крім того, у праві формальність виражається в необхідності позитивного права бути документальним, зазвичай у документальній (паперовій) формі, адже, згідно з інформаційною природою позитивного права, можлива формалізація актів на електронних носіях. Однак умови цієї формалізації мають передбачатися як загальні правові приписи. Документальність – це вимога до всіх зовнішніх форм (джерел) права, що є очевидним стосовно нормативних актів, які ухвалюються й публікуються. Між тим, без документальності немає визначеності правових звичаїв і прецедентів. Прецеденти фігурують у вигляді судового (адміністративного) акта й публікуються у звітах, так би мовити, «якщо немає звітів, доктрина stare decisis не діє» [12, с. 29], а правові звичаї мають формулюватися та бути санкціонованими так чи інакше державою. Усе це

вказує на верховенство форми в праві, у тому числі й самому цивільному процесі.

Конституційний Суд України, інтерпретуючи положення Конституції України щодо правосуддя, визначив, що «відповідно до статті 124 Конституції України правосуддя – це самостійна галузь державної діяльності, яку суди здійснюють шляхом розгляду і вирішення в судових засіданнях в особливій, встановленій законом процесуальній формі цивільних, кримінальних та інших справ» [13]. Розмежовуючи поняття «правосуддя» й «судочинство», вітчизняний дослідник філософсько-правового осмислення правосуддя В. Бігун зазначив, що правосуддя можна визначити як державну діяльність судів щодо розгляду та вирішення справ, яка здійснюється в особливій, установленій законом процесуальній формі – судочинстві, з метою захисту прав і свобод людини, юридичних осіб, держави [14, с. 23].

Формування й розвиток національних правових засад цивільного процесу має тісний зв'язок зі співвідношенням, рівновагою правових форм загалом. Деякі правові інститути, навіть коли належали певній оригінальній правовій системі, можуть бути сприйняті в інших системах завдяки торговельним, гуманітарним, інтеграційним зв'язкам. Актуально, щоб у будь-якій національній правовій системі, яка відкрита до нових форм та інститутів (а це на сьогодні відчуває й Україна), досягалася вдала єдність форм права, тобто, як сказав німецький юрист XIX ст., державознавець, представник юридичного позитивізму Георг Еллінек, «інституційна рівновага» [15, с. 31] – найкраще поєднання компонентів правової форми для сучасного розвитку вітчизняного цивільного процесу.

На спірні цивільно-правові відносини за встановленою процесуальною формою, керуючись процесуальними законами, чинять вплив суб'єкти, наділені державою відповідними повноваженнями. Тому вказані цивільні правовідносини називаються процесуальними. Самі ж по собі закони, норми, викладені в процесуальних і матеріальних кодексах, на жодні суспільні відносини не впливають і нічого не регулюють. Суб'єктом, котрий від імені держави реалізовує правозастосовну діяльність, є суд.

Висновки. Проаналізувавши загальнотеоретичні уявлення й підходи, цивільну процесуальну форму можемо визначити як детально регламентовану системою норм цивільно-процесуального законодавства судову діяльність щодо здійснення правосуддя в цивільних справах, а також діяльність інших суб'єктів процесу, котрі цьому сприяють. При цьому галузеве законодавство покликане гарантувати чіткість і недвозначність цивільно-процесуальної форми.

Сутність правосуддя – головної та виключної функції суду – саме й визначає чітка формалізованість судочинства та законодавчо закріплені гарантії її забезпечення, недопущення фактичних відносин у судовому процесі. Природно, що реалізація вказаної функції, зокрема, у цивільних справах можлива виключно в юридичній, тобто забезпеченій нормами права, процесуальній формі.

Пріоритетними напрямками подальших наукових пошуків можуть бути питання розробки напрямів реалізації функції правосуддя в цивільному процесі, визначення ролі презумпцій і фікцій у контексті реалізації функції правосуддя під час розгляду цивільних справ.

Література:

- Holmes O.W. Collected Legal Papers / O.W. Holmes. – The Lawbook Exchange, Ltd., 2010. – 316 с.
- Васильев С.В. Гражданский процесс : [учебное пособие] / С.В. Васильев. – Х. : Одиссей, 2006. – 512 с.
- Цивільний процес України: академічний курс / за ред. С.Я. Фурси. – К. : Видавець Фурса С.Я., 2009. – 848 с.
- Штефан О.О. Цивільне процесуальне право України : [навчальний посібник] / О.О. Штефан. – К. : Юрінком Інтер, 2009. – 360 с.
- Татулич І.Ю. Особливості застосування цивільної процесуальної форми в наказному провадженні / І.Ю. Татулич // Вісник Академії адвокатури України. – 2010. – № 2. – С. 168–170.
- Захарова О.С. До питання про цивільну процесуальну форму / О.С. Захарова // Вісник Академії адвокатури України. – 2009. – № 2. – С. 27–30.
- Тертишніков В.І. Цивільний процес України (лекції) : [навчальний посібник] / В.І. Тертишніков. – Х. : Видавець Вапнярчук Н.М., 2006. – 256 с.
- Щербак С.В. Процесуальна форма примусового виконання / С.В. Щербак // Інституційний репозитарій Української академії банківської справи Національного банку України – 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dspace.uabs.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/9426/1/proc.form.pdf>.
- Философский энциклопедический словарь. – М. : ИНФРА, 2006. – 576 с.
- Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К., 1998–2004. – Т. 6 : Т–Я. – 2004. – 768 с.
- Теория государства и права : [курс лекций] / [М.Н. Марченко и др.] ; ред. М.Н. Марченко ; Московский гос. ун-т им. М.В. Ломоносова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Зерцало : ТЕИС, 1996. – 476 с.
- Кросс Р. Прецедент в английском праве / Р. Кросс ; пер. з англ. – М. : Юридическая литература, 1985. – 239 с.
- Ухвала Конституційного Суду України про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційним зверненням державного зовнішньоекономічного підприємства «Славутич-Сталь» щодо тлумачення статті 124 Конституції України і Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж» від 14 жовтня 1997 року № 44-з [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/vz44u710-97>.
- Бігун В.С. Філософсько-правове осмислення правосуддя (щодо розмежування понять «судочинство» і «правосуддя») / В.С. Бігун // Вісник Львівського університету. Серія «Юридична». – 2009. – Вип. 48. – С. 21–27.
- Еллінек Г. Общее учение о государстве / Г. Еллінек ; вступ. ст. И.Ю. Козлихин. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – 752 с.

Ткачук О. С. Общетеоретические подходы к содержанию гражданской процессуальной формы

Аннотация. В статье исследованы теоретические подходы к содержанию гражданской процессуальной формы. Раскрыто основное содержание данной категории. Акцентировано внимание, что правосудие является основной функцией суда, которая осуществляется в процессуальной форме.

Ключевые слова: гражданский процесс, гражданская процессуальная форма, правосудие.

Tkachuk O. General theoretical approaches to the content of civil procedure form

Summary. The article investigates theoretical approaches to the content of civil procedural form. The main content of this category is revealed. It is emphasized that justice is the main function of the court, which is carried out procedural form.

Key words: civil litigation, civil procedural form, justice.